

Filozófia és kontempláció

DOI: <https://doi.org/10.70510/mfsz.18679>

I. BEVEZETÉS

A latin *contemplatio* görög megfelelője a θεωρία. E kifejezés a modern nyugati nyelvekben teóriaként „elmélet” jelentéssel rögzült, holott eredetileg nemcsak elméletet jelentett, hanem a *contemplatio*hoz hasonlóan egy tevékenységet, egy gyakorlatot is kifejezett. A θεωρεῖν és a *contemplari* igék a szemlélődés és az elmélkedés gyakorlatát jelentették az antik filozófiai hagyományban. A filozófiát hajlamosak vagyunk olyan elméletalkotásként értelmezni, amelynek teoretikus eredményét a filozófiatörténeti kánon rögzíti. A filozófiában azonban legalább ennyire fontos a gyakorlat, a filozófia gyakorlata, amelynek nem mindig eredménye az elméletalkotás. Erre utal az a nyelvi tény is, hogy a filozófia gyakorlatát a nyelvekben külön ige jelöli. A „filozofálni” igének minden nyugati nyelvben van megfelelője (φιλοσοφεῖν, *filosofare*, *philosophize*, *philosopher*, *philosophieren* stb.) – ellentétben például a tudomány gyakorlatával, amelynek művelésére nincsen külön kifejezés. Noha a mai bevett szóhasználat nem erre utal, lehet úgy is filozofálni, hogy ennek a gyakorlatnak nincsen kézzelfogható elméleti eredménye. A továbbiakban amellett szeretnék érvelni, hogy a kontempláció ilyen filozófiai gyakorlatot jelent, és hogy ez a gyakorlat mindig is szerves része volt a filozófiának, és szerves része lehet ma is. Meg szeretném mutatni, hogy a filozófiai kontempláció egyrészt összefüggésbe hozható egy olyan ősbőlátással, amely egyes értelmezések szerint a filozófia megszületésének a forrása a görög kultúrában, másrészt, hogy értelmezhető olyan modern és kortárs filozófiai irányzatok kontextusában is, amelyek az elme és a tudat kognitív folyamatait vizsgálják. Az első megközelítés hagyományosan metafizikai jellegű, a másik a fenomenológia és az elmefilozófia területére tartozik. Filozófia és kontempláció viszonyát e két megközelítésben kíséreltem meg elemezni. E két megközelítés mentén az elemzések célját a filozófiai kontempláció egységes fogalmának a kidolgozása képezi.¹

¹ E tanulmány megírását az OTKA/NKFI K 147141 számú kutatási projektje támogatta. Szeretnék köszönetet mondani Komorjai Lászlónak, Mogyoródi Emesének és Schmal Dánielnek értékes tanácsaikért, valamint két ismeretlen bírálómnak megjegyzéseikért.

II. KONTEMPLÁCIÓ

Mindenekelőtt tisztázni kell, mit értünk kontempláció alatt. A kontempláció fogalma más fogalmakkal keveredve gyakran jelenik meg a spirituális-vallási hagyományban, ahol a szemlélődés, az elmélkedés, a meditáció szinonimájaként használják. Mivel a keleti vallási gyakorlatokban fontos szerepet játszik, ezért gyakran azonosítják a buddhizmus vagy a jóga bizonyos gyakorlataival. Emellett az európai vallási hagyományban is jelentőséggel bír, elsősorban az ortodox kereszténységben és a nyugati misztikus áramlatokban. Nem szabad ugyanakkor elfelejteni, hogy a kontempláció gyakorlatának leírásával a nyugati kultúrában elsőként görög filozófiai szövegekben találkozunk, jóval a kereszténység megszületése előtt.² Platón és Arisztotelész gondolkodásában a kontempláció különös fontosságra tesz szert, és hosszasan lehetne sorolni azon antik gondolkodókat, akiknél szintén jelentős szerepet játszik.³ A kontempláció továbbá a modern gondolkodásban is fel-felbukkan, olykor a legváratlanabb helyeken. Ahhoz, hogy a továbbiakban kidolgozhassam a filozófiai kontempláció fogalmát, egyrészt el kell különítenem a kontempláció más területeken megjelenő formáitól, másrészt meg kell határoznom a mibenlétét. A filozófiai kontempláció fogalmának kidolgozása továbbá annak megmutatását is feltételezi, hogy a kontempláció gyakorlata nem korlátozódik az antik-középkori gondolkodásra, hanem a modernitásban is megőrzi érvényességét.

A filozófiai kontempláció elsődlegesen a természetre, azaz a kozmoszra vagy az univerzumra irányul. E tárgy sajátossága azonban csak a filozófiai kontempláció irányát jelöli ki anélkül, hogy eligazítana a természetét illetően, hiszen fenomenológiai értelemben teljesen mást jelent a kozmosz, mint az univerzum.

A püthagóreus-platonikus hagyomány a kozmoszban a világregd kifejeződését látta.⁴ A természet szemlélése arra irányult, hogy a benne lezajló folyamatokat a rend megnyilvánulásaként értsék meg. A kontempláció azonban nem egy analitikus, diszkurzív folyamat, amely elemzésnek veti alá például a csillagászati jelenségeket vagy a fizikai mozgásokat, hogy matematikai szabályszerűségeket tárjon fel mögöttük. Sokkal inkább egy olyan észlelési állapot, amely során az

² Annak a kérdésnek, hogyan hatott a görög filozófiai hagyomány, és mindenekelőtt Platón gondolkodása és a platonizmus a keresztény spiritualitásra és a szemlélődő életre, számos irodalma van. Lásd főként Endre von Ivanka 1990, Andrew Louth 2019, Joshua Lollar 2013.

³ Napjainkban egyre élénkebb kutatás foglalkozik a filozófiai kontempláció antik gyökereinek feltárásával, és annak megmutatásával, hogy a kontempláció nemcsak a legnagyobb antik gondolkodóknál volt meghatározó gyakorlat, hanem előttük is és utánuk is szerves része volt az antik és középkori filozófiának. Ennek kapcsán három, a közelmúltban megjelent tanulmánykötetre utalnék: Th. Bénatouil et al. (eds.): *Theoria, Praxis, and the Contemplative Life after Plato and Aristotle*, (Bénatouil 2012); Roberto Hofmaister Pich et al. (eds.): *Contemplation and Philosophy: Scholastic and Mystical Modes of Medieval Philosophical Thought* (Hofmaister 2018); Szeiler Zsolt (szerk.): *Theória, misztika, szemlélődés* (Szeiler 2023).

⁴ Azt megelőzően, hogy görög filozófusok a *κόσμος* kifejezést a világregd jelentésében kezdték el használni, a szó rendet, rendezettséget, dísz jelentett (Brague 1999. 29–38).

ember kiteszi magát az előtte feltáruló látványnak anélkül, hogy igyekezne azt racionális összefüggésekbe ágyazni. A szemlélődés egy nyitottság, amely engedni a szemlélőre hatni a látványt. Az az elv érvényesül benne, amit Plótinosz úgy fogalmazott meg, hogy a lélek az és azzá válik, amit szemlél.⁵ Ha a látvány maga rendezett, akkor a szemlélődés célja e rend belsővé tétele, azaz a lélek rendezése: megengedni, hogy a látvány a lélekben olyan folyamatokat indítson el, amelyek a lélek nyugalalmát, összeszedettségét és belső harmóniáját idézik elő. A kozmosz egyetemes rendje alkalmas erre, feltéve, hogy a gondolkodó átadja magát a természet, a csillagos ég, a tenger, a táj, egy kert vagy egy természeti tárgy elmélyült szemlélésének.⁶

A filozófiai kontempláció elsődleges tárgya a modern gondolkodásban is az univerzum vagy a világegyetem, amely azonban elveszítette az antik világra jellemző jelentését. Mivel a modern ember számára az őt körülvevő világ már nem a világrend látványát nyújtja, mint az antik gondolkodók többségének, így a kontempláció jelentése is változik. Nem a lélek összhangjának és rendezettségének az eszköze, hanem különböző mentális belátásokhoz vezet, amelyek során sajátos érzelmi állapotok alakulnak ki az elmében. Következésképpen érdemesnek tűnik megkülönböztetni egymástól a filozófiai kontempláció antik-középkori és modern formáját. Mindazonáltal ebben a tanulmányban nem a különbségekre, hanem az azonosságokra helyezem a hangsúlyt. Amellett szeretnék érvelni, hogy a filozófiai kontempláció mint gyakorlat független attól az elméleti kerettől, amelyben megjelenik, és hogy ilyen értelemben sajátos természettel bír, amely történelmi koroktól és filozófiai rendszerektől függetlenül is érvényes, miközben szervesen kapcsolódik a filozófia műveléséhez.

A filozófiai kontempláció szellemi tevékenység, lényegét az elmében lejátszódó folyamatok képezik. Ezért, filozófiai értelemben, mindenképpen a gondolkodás egy formájaként kell meghatároznunk. A gondolkodást sem az antik, sem a modern filozófiai hagyomány nem szűkítette le az ész kalkulatív és logikai következtetéseken alapuló folyamataira, hanem tágabb jelentést tulajdonított neki. A gondolkodás bizonyos modern megközelítések szerint az elme létmódja (és itt elsősorban a karteziánus értelmezésekre gondolok), ezért minden tudatos szellemi tevékenység, s így önmagában a tudatos észlelés is értelmezhető gondolkodásként. Ezért nevezhetjük a filozófiai kontemplációt is a gondolkodás egy sajátos formájának. Ez teszi lehetővé megkülönböztetését a vallási kontemplációtól, amelynek számos változatában nagy hangsúlyt fektetnek a befelé fordulásra, az elme kiüresítésére és minden gondolati tevékenység felfüggesztésére.

⁵ Plótinosz: *A lélekkel kapcsolatos kérdésekről* (IV. 3. 8, 47): „Mást-mást tart szem előtt mindegyik [lélek], és azzá lesz és az is, amit szem előtt tart” (Plótinosz 1986. 103). Lásd erről Hadot 2013. 18. A plótinoszi gondolkodásban a szemlélődés központi jelentőségűvé válik. *A természetéről, a szemlélődéséről és az Egyről* című értekezésében (III, 8) Plótinosz azt a tézist fejti ki, miszerint szemlélődésre nemcsak az ember képes, hanem a természet egésze szemlélődik.

⁶ Lásd erről Tillmann 2023. 167–179.

A misztikus hagyományban a szigorú értelemben vett kontempláció jellemzője egyfajta olyan elragadtatás, amely a szemlélődő személy teljes passzivitását feltételezi, és amelyet *contemplatio infusának*, azaz beléöntött szemlélődésnek neveznek. A vallási kontempláció ezért nem határozható meg gondolkodásként. Amikor a filozófiai kontemplációt a gondolkodás sajátos formájának tekintem, szembehelyezkedem Hannah Arendt értelmezésével, aki *The Human Condition* című művében a *vita activát* szembeállítja a *vita contemplatívával*, miközben elemzéseiben főként a modern *vita activára* fókuszál. A filozófiai kontempláció antik változatáról írva Arendt határozottan elválasztja egymástól a gondolkodást és a kontemplációt:

Gondolkodás és kontempláció ugyanis nem azonosak. Hagyományosan a gondolkodást úgy értelmezték, mint a legközvetlenebb és legfontosabb utat, amely az igazság kontemplációjához vezet. Platón és feltehetően Szókratész óta a gondolkodásban egy belső dialógust láttak, amelynek során valaki önmagával beszélget [...] és jóllehet az ilyen dialógus mentes minden külső megnyilvánulástól és többé-kevésbé minden egyéb aktivitás teljes beszüntetését igényli, mégis önmagában egy rendkívül aktív állapotot hoz létre. Külső inaktivitása tisztán elkülönül a passzivitástól, a tökéletes csendtől, amelyben az igazság végül feltárul az ember számára. (Arendt 1998. 291.)

Arendt itt, a görög gondolkodás alapján, ellentétbe állítja a gondolkodás aktivizálását és a kontempláció teljes passzivitását. Ezt az alapján teszi, hogy a gondolkodást dialógusként értelmezi, valamint amikor a kontempláció teljes csendjéről és a vele kapcsolatos passzivitásról ír, akkor a fogalomhasználatába a vallási kontempláció gyakorlatát érti bele. A görög filozófiai szövegekben azonban a kontempláció leírása kapcsán nem találni nyomát annak a csendnek és tökéletes tétlenségnek, amelyről Arendt ír. A platóni kontemplációban mindig megőrződik valami a gondolkodás dialektikus mozgásából;⁷ Arisztotelésznél az isteni ész (*νοῦς*) létmódja maga is egy sajátos értelemben vett szellemi aktus (*νόησις*), ahol az ész önnön magát szemléli, miközben a gondolkodásnak ez a fajtája maga a tiszta aktivitás;⁸ Plótinosz pedig bizonyos értelemben még magát a cselekvést is kontemplációnak tekinti.⁹ Éppen ezért filozófiai kontextusban kontempláció és gondolkodás elkülönítése helyett azonosságukat érdemes hangsúlyozni. A filozófiai kontemplációra jellemző gondolkodást természetesen meg kell különböztetni a racionális, elemző és következtető gondolkodástól. A kontempláció

⁷ A *Phaidrosz*ban az égen kívüli, örökkévaló ideák szemlélése mozgásban történik (*Phaidrosz* 247b–c), a *Timaios*ban pedig a *κόσμος* szemlélése a lélekben lévő körmozgások rendezésére irányul (*Timaios* 47c).

⁸ Arisztotelész: *Metafizika*, 12, könyv, 1072b 18–22. Lásd még: Arisztotelész: *Nikomakhoszi etika* 1178b 22–34. A szemlélődésnek mint sajátos gondolkodásnak az értelmezéséről Arisztotelésznél lásd Lautner 2023.

⁹ Plótinosz: *A természetéről, a szemlélődésről és az Egyről* (III, 8. 1–2; Plótinosz 1986. 64–65).

vallási és filozófiai formájának megkülönböztetése éppen azon alapul, hogy a filozófiai kontempláció alatt a gondolkodásnak egy olyan sajátos módját értjük, amely gyakorlatának keretet adhatnak filozófiai rendszerek, és amelyben a megszülető belátások lefordíthatók filozófiailag érvényes kijelentésekre.¹⁰ Ennek megmutatására szolgál a továbbiakban az a két elméleti megközelítés, amelyek segítségével megpróbálok önálló jelentést adni a filozófiai kontemplációnak. Egyrészt metafizikai, másrészt fenomenológiai perspektívában értelmezem a filozófiai kontempláció mibenlétét, miközben azt igyekszem megmutatni, hogy ez a filozófiai gyakorlat az elméleti megközelítésektől függetlenül is egységes jelentéssel rendelkezik.

III. METAFIZIKAI MEGKÖZELÍTÉS

A filozófiai kontempláció metafizikai értelmezése szorosan összefügg a filozófia születésével az antik görög kultúrában.¹¹ A filozófia talán legfontosabb hozzáadéka az őt megelőző mitopoetikus gondolkodáshoz képest az egységben látás és egységben gondolkodás. W. K. C. Guthrie lényegre törően fogalmazza ezt meg *A History of Greek Philosophy* című könyvének első kötetében:

A filozófia születése Európában azt jelenti, hogy a gondolkodás tudatosan szakít a mitológiai megoldásokkal a mindenség eredetére, természetére és a benne lejátszódó folyamatokra vonatkozó problémákat illetően. A vallásos hit helyébe az a hit (*faith*) lépett, amely a tudományos gondolkodás alapja volt és az is maradt, hogy a látható világ mélyén racionális és értelemmel felfogható rend húzódik meg. (Guthrie 1962. 29).

Guthrie itt több fontos állítást tesz: egyrészt a görög kultúrában a filozófia születése egy a természet létmódjára vonatkozó új hit vagy meggyőződés kialakulását jelenti, másrészt e hit tárgya, hogy a látható valóság felszíne mögött rend található, és harmadrészt ez a rend racionális jellegű, és így az emberi értelemmel megérthető. Guthrie azért használja a „hit” kifejezést, mert a valóság rendje nem nyilvánvaló, ezért e rendre irányuló feltételezés vagy meggyőződés igazolásra szorul. Ezt az igazolást igyekszik elvégezni a filozófia és a tudomány. Guthrie nem mondja ki, de állításaiból következik, hogy a görög kultúrában megjelenő új hit azt is tartalmazta, hogy a valóság *egységes*, és egységét éppen a benne rej-

¹⁰ Ez persze nem jelenti azt, hogy a kontemplációban megszerzett belátások minden esetben kifejezhetők nyelvi formában, filozófiai fogalmak által. Erre a legnyilvánvalóbb példa Platon híres *agrapta dogmatája* (*Hetedik levél* 341c).

¹¹ Metafizika alatt a tanulmány további részében hagyományos (klasszikus) metafizikait értek, tehát nem abban a tág jelentésében használom ezt a kifejezést, amely felöleli akár a kortárs elmefilozófia egyes részeit is.

tőző rend biztosítja. A valóság egységességére vonatkozó meggyőződés egyúttal megnyitja a metafizika horizontját is.

Az egységes világ fogalmát a filozófia alkotta meg. Az archaikus hagyományok és nyelvek ezt a fogalmat nem ismerték, aminek feltehetően az a magyarázata, hogy a vallási hagyományok soha nem tekintették egységessnek a valóságot. A világ fogalmát, amely egyesítette a létezés két szféráját, az eget és a földet, a görög filozófiai gondolkodás teremtette meg azzal összefüggésben, hogy egységben igyekeztek elgondolni mindazt, ami van, legyen az az égben vagy a földön. A görög filozófia ehhez a rend (*κόσμος*) kifejezést alkalmazta, amely csak viszonylag későn vette fel a „világ” jelentést.¹² A filozófiai gondolkodás számára a világ egységes egész, és mint ilyen: rend.¹³

Guthrie szerint a filozófia megjelenését egy új hit megszületése idézte elő, amit hipotézisnek és meggyőződésnek is nevez. Felmerül azonban a kérdés, honnan származik egy ilyen hipotézis a Kr. e. 6. századi görögység politeista kultúrájában. Guthrie e kérdést nyitva hagyja, noha részletesen elemzi a görög tudományos gondolkodás eredetét, például, hogy mit vettek át a milétosziak a babilóniai és egyiptomi pre-tudományos ismeretekből. Hogyan jelenik meg egy mitopoetikus, politeista kultúrában egy olyan radikálisan új meggyőződés, amely minden létező rendjét és egységét tételezi? Ahhoz, hogy a filozófiai kontemplációt metafizikai megközelítésben értelmezni tudjunk, érdemes Guthrie leírását még egy hipotézissel kiegészíteni: az a meggyőződés, amely szerint az érzékszervek számára megjelenő sokféleség lényegét tekintve egységes egészbe rendeződik, egy *belátás* eredménye. E hipotézis elfogadásával Jan Patočka fenomenológiai értelmezését követem, aki a filozófia megszületését a görög kultúrában egy belátással hozza összefüggésbe. *Platón és Európa* című könyvében Patočka hosszan elemzi azt a kérdést, hogyan alakult ki a filozófiai gondolkodás a mitikus világnézetből vagy azzal szemben (Patočka 2022). Az a belátás, amely Patočka szerint az európai gondolkodás lényegi eleme, egy megjelenést feltételez. E megjelenés egy olyan esemény, amelynek során a valóság rejtett egysége és rendje megmutatkozik egy intuitív belátás számára: „A filozófiára a kezdet kezdetén éppen az jellemző, hogy kérdését a világ *megjelenítettségének* megdöb-bentő *őstényével* szemben állva teszi fel” (Patočka 2022. 84). Patočka szerint a valóság egységére és a világ rendjére vonatkozó meggyőződés tehát nem egy hit, amelyet tudományos érvekkel igazolni kell, hanem egy mély belátás eredménye. E belátás számára nem a dolgok felszíne, a természetben lévő tárgyak, formák és események sokasága mutatkozik meg, amelyek mögött egy racionális

¹² Lásd erről részletesen Rémi Brague: *La sagesse du monde* című könyvét, különös tekintettel a 2 fejezetre: „La naissance grecque du cosmos” (Brague 1999. 31–38).

¹³ A görög filozófiatörténészek gyakran hangsúlyozzák, hogy az archaikus filozófiai fogalmak eredete sokszor politikai, és elválaszthatatlanok a polisz struktúrájától. Ilyen maga az *ἀρχή* fogalma is, de a *κόσμος* is visszavezethető a városállamok politikai rendjére. Lásd erről Vernant 1990 és Vidal-Naquet 1990.

rend bújik meg, hanem a világ egésze és egysége. Patočka értelmezését követve azt mondhatjuk, hogy a filozófiát egy ős-belátás alapította meg, amely számára feltárul a sokaság mögött az egy, az időbeliben az örökkévaló, a változó mélyén a változatlan.

Induljunk ki tehát abból, hogy az európai hagyományban a filozófia egy intuitív belátással kezdődik.¹⁴ E belátás lényege, hogy miközben a természetben minden változik, e folyamatos változásnak valami változatlan, állandó és örök szolgál alapul. Ez a belátás nyitja meg a metafizika horizontját, és ölt formát a filozófia egyik legrégebbi fogalmában, az ἀρχή-ben, ami egyszerre jelent kezdetet, alapelvet és uralmat. Ez a belátás tömören kifejezve, Hérakleitossal szólva így hangzik: ἐν πάντα εἶναι, azaz: „minden egy” (DK 22 B50, KRS 196). Minden egy, mivel mindenben, ami sok, az egy fejeződik ki, mindaz, ami változik, a változatlant nyilvánítja ki, minden, ami időbe vetett, az örökkévalóságot tükrözi. Az ἀρχή, az egy (τὸ εἶν) az örökkévaló és változatlan lét (τὸ ὄν, τὸ εἶναι) felismerése teszi lehetővé, hogy a gondolkodás a valóságot egységben értelmezze, és a látható világ mélyén rejtőző rend keresésére induljon. Ez a felismerés azért nyitja meg a metafizika horizontját, mert a metafizika lényege az a belátás és meggyőződés, hogy a létezés nem pusztán összege mindannak, ami van, hanem több annál, egységes egész, amelynek maga az egy, az ἀρχή ad formát, és amelynek formája maga a rend.

Az ős-belátás a filozófiai gondolkodás ἀρχή-je. Minden nagy európai metafizika ezen alapul, ennek az intuitív belátásnak a tartalmát igyekszik diszkurzív, racionális formában kibontani és rendezni. Ez nem jelent mást, mint megmagyarázni, hogyan bontakozik ki (emanálódik, explikálódik, keletkezik, rendeződik) az egyből a sok, az örökkévalóból az időbeli, a változatlanból a változó. Az ős-belátás úgy határozza meg a metafizikai elméletek racionális és diszkurzív rendszerét, miként az egység definiálja a számokat, az egy meghatározza a sokaságot, ahogy az örökkévaló megszabja az időt, és ahogy a változatlan alapul szolgál minden változásnak. A filozófiai kontempláció jelentőségének megértéséhez ebből a belátásból kell kiindulnunk.

A preszókratikus filozófiában gyakran találkozunk olyan szövegekkel, amelyek ilyen intuitív belátásokra utalnak. Hérakleitosz imént idézett töredéke szerint: „Nem énrám, hanem a Logoszra hallgatva bölcs dolog egyetérteni azazal, hogy minden dolog egy.”¹⁵ Parmenidész híres költeménye egy elragadtatás mitikus leírásával kezdődik (*Prooimion*), amelynek során az igazságot, miszerint

¹⁴ Nem áll szándékomban kizárólagosnak tekinteni ezt az értelmezést. Elfogadását itt előszörban az indokolja, hogy általa magyarázhatóvá válik a kontempláció jelentősége az antik filozófiai hagyományban.

¹⁵ DK B50. A fordításban a Kirk–Raven–Schofield magyar kiadását követem: Kirk–Raven–Schofield 1998. 280.

a „létező egy”, egy istennő közli a filozófussal.¹⁶ Platónnál is találunk olyan szöveghelyeket, amelyek az ideára vonatkozó kutatás leírásakor az igazság fényének hirtelen felragyogásáról szólnak.¹⁷ Arisztotelész szerint az emberi is részesülhet abban a belátásban és boldogságban, ami az isteni élet állandó sajátja, noha az ember számára e részesedés „csak rövid időre”¹⁸ lehetséges. A „minden egy” noiétikus belátásának aktusa, vagy legalábbis annak lehetősége ott munkál e metafizikai szövegek háttérében. A kérdés az, miként érhető el egy ilyen belátás.

A mindennek egységére vonatkozó belátás nem olyan természetes képesség az embernek, mint a racionális gondolkodás. Patočka szerint e belátáshoz az szükséges, hogy a világ egysége, ami alapvetően rejtve van az ember előtt, feltáruljon és megmutatkozzon. A valóság a maga természetes megjelenésében változásnak és időnek alávetett sokaság. Az ember a maga természetes állapotában a sokaság általi meghatározottságban éli az életét, és az őt körülvevő sokaságot tekinti valóságnak. Ahhoz tehát, hogy e sokaság mögött megmutatkozhasson annak egysége, alkalmassá kell tenni a lelket a belátására. Patočka szerint ez a belátás a lélek gondozását feltételezi.¹⁹

¹⁶ DK B1. Kirk–Raven–Schofield 1998. 356–358. Lásd erről Mogyoródi Emese részletes elemzését, aki meggyőzően érvel amellett, hogy az isteni kinyilatkoztatás szerves részét képezi Parmenidész gondolkodásának (Mogyoródi 2007).

¹⁷ „Csak ha már az említett dolgok mindegyikét [...] megvitattuk, kérdések és feleletek formájába bújt rosszindulat nélkül, csak akkor fogja beragyogni a kutatás minden tárgyát a belátás és az értelem, méghozzá oly erővel, hogy az már szinte nem is embernek való.” (*Hetedik levél* 344b, Platón 2007. 57). Lásd még 341d.

¹⁸ Lásd: Arisztotelész: *Metafizika* 1072b15.

¹⁹ Patočka *Platón és Európa* (Patočka 2022) című műve annak a tézisnek a kifejtését kísérelti meg, amely szerint a filozófia, eredendő természete szerint, megköveteli a lélek gondozását, és ezáltal nemcsak elmélet, hanem gyakorlat is egyben. A lélek gondozását az teszi szükségessé, hogy alkalmassá kell tenni olyan alapvető belátásokra, amely nélkül a filozófia nem művelhető. Ugyanakkor Patočka, az általam követett értelmezéssel ellentétben, csak elvétve hozza összefüggésbe a kontemplációt a belátással. A lélek gondozása az ő értelmezésében elsősorban etikai jellegű, azaz az összeszedettséget célozza, a megismerés egy sajátos diszpozíciójának kialakítására irányul és az erények kidolgozását jelenti. A lélek gondozása, mint az antik filozófia fontos, sőt lényegi aspektusa, Pierre Hadot és a késői Foucault gondolkodásának a témája (lásd: Hadot 2010; Hadot 1995; továbbá Foucault utolsó előadásorozatai a Collège de France-ban: Foucault 2001; Foucault 2019, valamint egy összefoglaló tanulmánya: Foucault 2000). Patočkával összhangban és vele egyidőben hangsúlyozták, hogy a filozófiai tevékenység célja nem csupán az elméletalkotás, azaz annak magyarázata, hogy milyen a valóság, hanem a jó és erényes élet feltételeinek keresése és az erények kidolgozása a lélekben. Tehát a filozófia gyakorlata a lélek formálását, tökéletesítését is szolgálta. Mogyoródi Emese egy tanulmányában azzal egészíti ki Hadot értelmezéseit, hogy megmutatja: a lélek gondozásának jelentősége nem Szókratésszal kerül be a filozófiába, hanem már a preszókratikus gondolkodóknál is fontos eleme volt a filozófiai tevékenységnek (Mogyoródi 2015). Patočka értelmezése hozzájuk képest annyiban különbözik, hogy ő fenomenológiai úton, a filozófiai belátás természetéből vezeti le, hogy a lélek gondozása elválaszthatatlan a filozófiától. (A belátás és a lélek gondozás összefüggéséről lásd még: Patočka 2001. 43–61, valamint Mária 2024.)

Az emberi lélek természetes állapotában nem alkalmas a „minden egy” belátására. A lélek gondozása azt jelenti, hogy alkalmassá tesszük a lelket az ős-belátás megisméltésére. A lélek csak akkor képes erre, ha összeszedetté válik, és a filozófiai kontempláció ennek az összeszedettségnek az elérésére irányul. Már a preszókratikusok (Parmenidész, Hérakleitosz) leírják, mit jelent a lélek szétszórtsága. A mindennapi létezésünkben a testi észlelés a meghatározó, amely az anyagi és tárgyi sokféleséget mutatja valóságnak. A sokaságban tevékenykedni a figyelem és a lélek szétszórtságát jelenti. A „minden egy” ős-belátása ezzel épp ellentétes irányultságú, amihez a léleknek magának is egységessé kell válnia. Ha a lélek a mindennapi tevékenységben és észlelésben él (ami elengedhetetlen az élet feltételeinek biztosításához), akkor a szétszórtság állapotában marad. Ez az állapot megakadályozza annak felismerésében, hogy a változás mélyén a változatlan áll, hogy az idő alapja az örökkévalóság, hogy a sokaság az egységből fakad. Az ős-belátás megisméltéséhez az szükséges, hogy a lélek elforduljon a sokaságtól és figyelmét a szétszórtságból összeszedetté tegye. Ehhez, miként Arisztotelész megjegyzi a filozófia művelése kapcsán, szabadidő szükséges.²⁰ Olyan idő ez, amikor nem köti le figyelmünket az életfeltételek biztosítása, azok bőségesen rendelkezésünkre állnak, és ezért képesek vagyunk olyan gyakorlatokat végezni, amelyek segítségével figyelmünket a változó, az időbeli és a sokaság felől a változatlan, az örökkévaló, az egy felé fordítjuk. A kontempláció esetében ez jelenti a lélek gondozását, ami nem más, mint egyfajta filozófiai lelkigyakorlat.

A filozófiai kontempláció gyakorlata sajátos viszonyt ápol az idővel. A lélek gondozásának, azaz a lélekkel végzett gyakorlatok ideje másféle időt követel, mint az életfeltételek biztosításának, azaz a munkának és a mindennapi tevékenységnek az ideje. Olyan időt, amely védett a külső behatásoktól, a folyamatos zajtól és információáramlástól. Elengedhetetlen, hogy a lélek kivonja magát az állandó külső hatásoktól, ingerszegény környezetbe kell kerülnie, ahol figyelmét nem szórja szét a külvilágból rázúduló szakadatlan benyomásradat. Összeszedettség ezért csak az elvonulásban és a csendben születhet meg. Ennek az összeszedettségnek a kialakítását célozza az elmélkedés és a szemlélődés. A sajátos időbeliség miatt válik fontossá a filozófiai kontemplációban a jelenlét fogalma. A kontempláció célja, hogy a szemlélődés összeszedettségében a lélek jelen legyen.

A lélek jelenléte az időbeliségtől az örökkévalósághoz fordulást feltételezi. A platonikus gondolkodásban az örökkévalóság ontológiailag elválaszthatatlan az időbeliségtől. Ez jól megmutatkozik abban, ahogy Platón a *Timaios*-ban az idő létrejöttét értelmezi. A *Timaios*-szerint az Alkotómester (*δημιουργός*) az ős-

²⁰ Arisztotelész egészen pontosan úgy fogalmaz, hogy az önmagáért művelt tudomány, azaz a filozófia műveléséhez már rendelkezniünk kell az élet fenntartásához, kényelméhez és élvezetéhez szükséges dolgokkal: *Metafizika* 982b 20–26.

anyagot az ideák mintájára (*παράδειγμα*) tekintve kezdte el rendezni, és így alkotta meg a világrendet, a kozmoszt. E tevékenységében az vezérelte, hogy a különbséget az ideák és az anyagi világ között a lehető legkisebbre redukálja, azaz a kettőt oly hasonlóvá tegye egymáshoz, amennyire csak lehetséges. A hasonlóság minél nagyobb érvényesítése érdekében hozta létre az időt is: „Azt gondolta ki tehát, hogy mozgó képmását alkotja meg az örökkévalóságnak, és berendezvén az eget ezzel megalkotja az egységben megmaradó örökkévalóság szám szerint tovahaladó örök képmását, amelynek mi az idő nevet adtuk”.²¹ Az idő (*χρόνος*) Platón szerint maga az égbolt változatlan körforgása. E mozgásban maga a változatlan, az örökkévaló (*αἰών*), az állandó fejeződik ki és mutatkozik meg. Az idő tehát az örökkévaló képmása. Ez a rész világosan fejezi ki a „minden egy” igazságára vonatkozó belátás tartalmát: a kozmosz mozgása maga az idő, az idő képében pedig állandóan jelen van az örökkévaló. A csillagos ég folytonos mozgása mint idő az örökkévalót fejezi ki. Annak érdekében, hogy a lélek képes legyen az ős-belátás megismétlésére, ahhoz kell igazodnia, ami az időben örök, azaz összeszedetté és jelenvalóvá kell válnia. A tevékenység, az aktív élet (*βίος πρακτικός*, *vita activa*), amely az életfeltételeket biztosítja, a jövőre irányul, a jövőt gondolja: mit eszek holnap, miként fogok ruházkodni stb. Ezzel szemben a szemlélődő élet (*βίος θεωρητικός*, *vita contemplativa*) arra nyitott, ami az időben örökként mutatkozik meg, és ezért a jelenben időzik. Nem a múlton gondolkodik, nem a jövőre vágyik, hanem a jelenre figyel. A jelenben nincsen semmi más, mint a pusztá lét. A jelenre figyelni azt jelenti: jelen lenni, azaz a jelenre irányuló figyelemben teljesen összeszedetté válni. Nem az idő szétszórtságában létezni, hanem jelen lenni abban, ami az időben örök.

Festugière a *Contemplation et vie contemplative selon Platon* című művében a kontemplációt a görög filozófiai hagyomány meghatározó gyakorlatának tekinti. Szerinte Platón és Arisztotelész a kontempláció teoretikusai és apostolai voltak (Festugière 1936. 18).²² Felteszi ugyanakkor a kérdést: mivel a preszókratikus hagyományról vallott nézeteinket nagymértékben meghatározza az a mód, ahogy Platón és Arisztotelész visszatekintettek elődjeikre, nem az történt-e, hogy ők maguk vetítették vissza a kontempláció gyakorlatát a filozófia kezdeti korszakára. Festugière amellet érvel, hogy a kontempláció gyakorlata egyidős a filozófiával, még akkor is, ha a *θεωρία* kifejezés csak később, Platón idejében nyerte el végső, filozófiai jelentését. E gyakorlat eredetét kutatva Festugière két forrást említ: egyrészt a filozófusnak azt a szokását, hogy a filozofálás gyakorlatához kivonul a városállam közösségéből és a tiszta tudománynak szenteli

²¹ Platón: *Timaios*, 37d. Platón 1984. III, 335. E szakasz értelmezői hagyományáról és értelmezési nehézségeiről lásd: Silvia de Bianchi 2022. 157–158.

²² Andrew Louth hasonlóképpen vélekedik: „Mindен további nélkül kijelenthető, hogy a misztikus teológia, pontosabban a kontemplációról szóló tan nem egyszerűen csak az egyik összetevője Platón filozófiájának, hanem teljes egészében meghatározza és áthatja a világról alkotott felfogását” (Louth 2019. 21).

magát, másrészt a vallási áhítatot, az istenszobrok szemlélését, ami sajátos érzelmeket keltett a lélekben. A filozófiai kontempláció lényege éppen az, hogy itt a szemlélődés nem vallásos közegben valósul meg, a célja pedig maga a tiszta tudás megszerzése. Festugière szerint a kontempláció tehát a filozófia megszületésétől fogva gyakorlatként hozzátartozott a filozofáláshoz. Ugyanakkor maga is összekapcsolja a kontemplációt azzal a belátással, amely a létezés egészére és egységére vonatkozik.

A metafizikai megközelítés szerint tehát a filozófiai kontempláció arra irányul, hogy a lélek hozzáférjen ahhoz, ami valóban van, ami nem alávetett a változásnak: a léthez, az örökkévalósághoz, a változatlanhoz, az ἀρχή-hoz. A filozófiai kontempláció a lélek összeszedettségét célozza. Az motiválja, hogy a lélek a jelenben tartózkodjon, és arra figyeljen, ami éppen van. Ez a tevékenység a diszkurzív, racionális és következtető gondolkodás helyett egy olyan gondolkodás, amely éber figyelemmel a jelenre irányul, összeszedettséghez vezet és megteremti a „minden egy” belátásának, azaz a filozófia ős-belátása megismétlésének feltételeit.

Mindezt két megjegyzéssel egészíteném ki. Egyrészt, hogy a filozófiai kontempláció nem azonos az ős-belátással, de még csak nem is garantálja annak bekövetkezését. Az összeszedettség és nyitottság ugyanis önmagában nem elég a „minden egy” belátásához. Ez csupán egy gyakorlat, amely megteremti annak feltételeit és készenlétben áll rá. Másrészt, hogy az ős-belátás nem része a filozófiának. A „minden egy” belátásnak tartalma ugyanis a maga tiszta formájában kimondhatatlan. Mivel azonban ez a tartalom hagyományosan ἀρχή-ja, kezdete és alapelve a filozófiai gondolkodásnak, ezért benne a filozófia határát kell látunk: egy olyan tartalmat, amely pre-filozófiai vagy meta-filozófiai, ám mégis meghatározó a filozófiai gondolkodás kimenetelére nézve. Éppen ezért a kontempláció, amely olyan lelki diszpozíciók kialakítását célozza, ahol egy ilyen belátás lehetővé válik, gyakorlatként és nem elméletként, a filozófia részét képezi. Ugyanis a filozófia legalapvetőbb irányultsága érvényesül benne: a vágy arra, hogy megértsük a létezés egészét.

IV. FENOMENOLÓGIAI MEGKÖZELÍTÉS

A 21. században lehetetlen a hagyományos metafizikai gondolkodáshoz fenntartások nélkül viszonyulni. Mögöttünk van ugyanis két évszázad, amely több szempontból is súlyos kritikával illette ezt a fajta gondolkodást. A legfőbb vád vele szemben úgy fogalmazható meg, hogy az a többlet, ami a metafizika szerint a létezés egészének formát, egységet és rendet biztosít, pusztán fikció, és semmilyen realitással nem rendelkezik. A létezésben nincsen semmiféle többlet, ami a létezők összességének egységet és formát adna. Mivel nincsenek metafizikai tények, ezért a metafizikai fogalmakat, miként az ἀρχή, az egy, a lét, pusztán

nyelvi képződményeknek kell tekinteni, amelyeknek nincsen referenciális jelentésük. Ha komolyan vesszük a metafizika e kritikáját, azt kell mondanunk, hogy az az ős-belátás, amelyet a filozófiai gondolkodás kezdetének tekintünk, és amelyre a filozófiai kontempláció gyakorlatát alapoztuk, üres, azaz nem vonatkozik semmire. Vajon e kétely elfogadása, amely a modernitásban teret nyert, kiüresíti-e egyúttal a filozófiai kontempláció fogalmát is? Vajon abban az esetben, ha a „minden egy”-re vonatkozó belátás üres, a filozófiai kontempláció is jelentését veszti?

E kérdésekre egyértelműen nemmel kell válaszolnunk. Azért lehetünk biztosak ebben, mert számos olyan modern filozófusnál is megjelenik a filozófiai kontempláció gyakorlata, akik elutasították a hagyományos metafizikai gondolkodást. A görögökkel ellentétben náluk a kontempláció nem a „minden egy” belátásának előkészítését szolgálja. Abból, hogy a kontempláció tovább él a metafizikai kontextuson kívül, nem arra kell következtetni, hogy a filozófiai kontempláció fogalma kiüresedett, hanem arra, hogy a kontempláció gyakorlata, filozófiai közegben *független az elmélettől*. Lényegét nem az elméleti háttérből nyeri, éppen ezért más-más elméleti rendszerekben más és más gyakorlati funkciót tölt be.

Itt újra szembe kell helyezkednem Hannah Arendt értelmezésével, aki azt állítja, hogy a kontempláció a modern filozófiákban teljesen elveszítette a jelentését. Arendt, aki elemzéseinek középpontjába a *vita activa*-t helyezi, jól látja, hogy a modernitástól kezdve a *vita activa* és a *vita contemplativa* viszonya gyökeresen megváltozott. Míg az antikvitásban és a középkorban a *vita activa* (értve ezalatt akár a filozófiai diszkurzív gondolkodást) a *vita contemplativa*-t készítette elő, és hozzá vezetett (ezt a filozófiai kontempláció metafizikai értelmezése is alátámasztotta bizonyos mértékig), addig a modernitásban ez a viszony értelmezhetlenné vált. A kontemplációtól többé nem várták a gondolkodók, hogy elvezet az igazság belátásához. Ebből pedig Arendt arra következtet, hogy „maga a kontempláció teljesen értelmetlenné vált”.²³ Egyetértek Arendttel abban, hogy a modernitásban a filozófiai kontempláció célja többé már nem lehet az igazság szemlélése. Arendt azonban figyelmen kívül hagyja, hogy a kontempláció számos helyen felbukkan a modern filozófiákban is, és ezért nem állíthatjuk, hogy teljesen kiüresedett és jelentését veszítette. A továbbiakban azért alkalmazok egy fenomenológiai megközelítést, hogy megmutassam: a filozófiai kontempláció továbbra is a filozófia részét képező gyakorlat, amely az antik és középkori hagyományhoz képest immár más filozófiai keretbe ágyazódik, de amely továbbra is megőrzi alapvető és természetes vonásait. Próbáljuk meg tehát leírni a filozófiai kontempláció természetét és jelentőségét nem metafizikai alapon.

²³ Arendt 1998. 292. – Továbbá lásd az egész fejezetet: 41. The Reversal of Contemplation and Action.

Noha a filozófiai kontempláció nem kapcsolódik közvetlenül a fenomenológiához, most mégis tág értelemben fenomenológiai eszközöket használok a meghatározásához. Habár lehet amellett érvelni, hogy a teljes filozófiai hagyomány bizonyos értelemben fenomenológiai beállítottságú, a fenomenológia ős-forrását a modern kor hajnalán Descartes gondolkodásában szokás megjelölni. Ő az a gondolkodó, aki az ént a filozófiai gondolkodás kiindulópontjává és alapelvévé tette. A filozófiai reflexió kezdőpontját nála a *cogito ergo sum* bizonyosságának a felismerése jelenti. Az *Elmélkedések* harmadik fejezetének legelején így ír:

Most pedig lecsukom a szemem, fülemet betapasztom, elcsitítom valamennyi érzéket, s a testi dolgokat ábrázoló valamennyi képet vagy kitörlöm, vagy ha ez nem is lehetséges, legalábbis semmi jelentőséget nem tulajdonítok neki, lévén hamisak és megbízhatatlanok. Így egyedül önmagamhoz szólva, s az eddigieknél mélyebben magamba tekintve arra fogok törekedni, hogy fokról fokra haladva mind közelebb és meghittebb ismeretségbe kerüljek önmagammal. (Descartes 1996. 45.)

Látható, hogy itt egy gyakorlat leírásával van dolgunk, amely azt készíti elő, hogy az elmélkedő bensőséges és közvetlen kapcsolatba kerüljön önmagával. Ennek egyik legfontosabb feltétele az, hogy az elmét megtisztítsa minden olyan benyomástól, ami kívülről, az érzéki valóságból származik, és befelé forduljon. Ez a kontemplatív folyamat a tiszta belső észlelés elérésére irányul, amikor az elme csupán azt észleli, ami önmagában adott. Mivel minden fenomenológiai reflexió kiindulópontja az én, az elme vagy a tudat, ezért a filozófiai kontempláció fenomenológiai értelmezésekor is a tudatból kell kiindulni. A kérdés az, mi jellemzi fenomenológiai értelemben a tudatot a kontempláció során.

A fenomenológia egyik legfontosabb elve az intencionalitás. Az intencionalitás abban a tömör mondatban fejezhető ki, amely szerint „minden tudat valaminek a tudata”.²⁴ Ez azt jelenti, hogy a tudat természeténél fogva intencionális jellegű, azaz mindig valamilyen tárgyra irányul, amelynek a tudatosulása feltételezi magát a tudatot. A fenomenológiában az intencionalitás természetének megértése központi jelentőségű. Az intencionalitás felismeréséhez Husserl szerint egy radikális attitűdváltásra van szükség, amely kiemeli a gondolkodást a naiv, megszokott, természetes észlelési állapotból. Ezt az attitűdváltást egy következetesen végrehajtott fenomenológiai redukcióként írja le, amelynek célja megtanulni látni. Ez a fordulat gyökeresen átalakítja az embernek önmagához és a világhoz való viszonyát, és elengedhetetlen ahhoz a beállítódáshoz is, amely a filozófiai kontempláció sajátja, és amely maga is egyfajta látás- vagy észlelés-módot jelent. A fenomenológiai redukció első lépése az „*epokhé*”, azaz az ítélet-

²⁴ „A legáltalánosabb az, hogy minden tudat *valamire* vonatkozó tudat, és ez a valami, a tudat által vélt 'intencionális tárgy mint olyan', nem más, mint szemléleti vagy nem szemléleti noetikuss-noematikus tudati módok önazonos egysége.” (Husserl 2000. 53.)

felfüggesztés vagy kétely minden olyan objektív valóság létezésében, amelynek létezése kétségbe vonható. Ez történik Descartes-nál is az *Elmélkedésekben*, ahol a híres szkeptikus érvek megfogalmazása a *cogito ergo sum* bizonyosságának a felismerése felé vezet. Az *epokhé* az elmélkedő figyelmét az elmére magára irányítja, amely így észreveszi saját észlelési aktusait és folyamatait. A fenomenológia az *epokhé* nyomán ugyanakkor nem szakítja el egymástól az elmén belüli és az elmén kívüli világot. Husserl az elsőt *cogitatio*nak, a másodikat *cogitatum*nak nevezi. A tudat intencionalitása azt jelenti, hogy a tudat a világ tudata, és így tudat és világ elválaszthatatlanok egymástól. Az intencionális észlelés tehát a tudat létmódja, amely révén megjelenik számára az, ami van.

Miért fontos az intencionalitás megértése a filozófiai kontempláció értelmezéséhez? Az intencionalitás összekapcsolja a tudatot a világgal. A fenomenológiai *epokhé* nyomán annak a ténynek a felismerése, hogy minden tudat valamilyen tárgynak a tudata, a reflexióban egy kettős irányultságot nyit meg: mindaz ugyanis, ami megjelenik (*cogitatum*), a tudat (*cogitatio*) számára jelenik meg.²⁵ A tudat minden megjelenés alapja, tudat nélkül nincsen megjelenés. A kettős reflexió így egyszerre irányul a megjelenésre és a tudatra magára, azaz arra, *ami* megjelenik, és arra, *ahogy* megjelenik. Amikor arra figyelünk, mi jelenik meg a számunkra, arra is figyelünk, hogy mi történik bennünk mint tudatban, ami minden megjelenés alapját képezi. A filozófiai kontempláció ebben az esetben e kettős figyelem megnyílását feltételezi. Ez azonban további magyarázatra szorul.

A fenomenológiai redukció elvezet annak felismeréséhez, hogy a tudatra jellemző állandó észlelésben lét egy ún. tudatfolyamot hoz létre bennünk. Mindig, minden pillanatban tudatosul bennünk az a helyzet, amelyben éppen vagyunk, annak köszönhetően, hogy észleljük a valóságot; ez pedig az időbeliség révén, egy folytonos tudati áramlást idéz elő bennünk. A tudatfolyam integráns része az időtudat, amelyben összefonódik a múlt, a jelen és a jövő. Minden jelenben zajló észlelési esemény magába zárja a múlt (retenciós) és a jövő (protenciós) aspektusait. Ezen túl a múlt az emlékezetben őrződik meg, ahonnan később előhívható, a jövőt pedig racionális tervezéssel, következtetéssel és a képzeletünkkel vetítjük előre. A mindennapi tevékenységünkhöz elengedhetetlen az idősíkok folytonos egymásba játszása, a múltbeli tapasztalatokon alapuló és a jövőre vonatkozó stratégiai tervezés. A filozófiai kontempláció fenomenológiai értelemben egy olyan reflexiót feltételez, amely az emlékezéssel és a tervezés-

²⁵ Husserl a fenomenológiai elemzés e kettős irányultságát így fogalmazza meg: „Ha ezt a módszertani elvet a *cogito-cogitatum* kettősségére alkalmazzuk, megnyílik annak a lehetősége, hogy az egyes *cogitatio*kat először általánosságban a korrelatív irányoknak megfelelően írjuk le. Tehát egyrészt leírjuk az intencionális tárgyat mint olyant, vagyis megfelelően az adott tudati módban neki tulajdonított meghatározásoknak, melyeknek része ráadásul a rájuk irányított pillantásokban fellépő módok köre is [...]. A leírásnak ezt az irányát noematikusnak mondjuk, Vele szemben áll a noetikus, mely magára a *cogitora* vonatkozik, tehát a tudati módokra.” (Husserl 2000. 48.)

sel szemben mindig a tudat éppen aktuális észlelési állapotára irányul. Az intencionalitásra vonatkozó reflexió felismeri, hogy a tudat mindig aktuálisan egy adott észlelési állapotban van, amely a világra nyitott. Ez a reflexió a mindennapi észlelés észlelését jelenti, egy olyan önreflexiót, amely a tudat mélyebb tudatosulásához vezet. Éppen ezért kettős irányú: magára a *megjelenésre* irányul, ami feltételezi egyrészt a tudatot, másrészt azt, ami a tudat számára megjelenik. Ez az észlelés mindig arra nyitott, ami éppen aktuálisan adódik a tudat számára: egyrészt befogadja azt, ami megjelenik auditív, vizuális, taktilis stb. észleletként, másrészt érzékeny arra, miként jelennek meg, adódnak, tudatosulnak ezek az észleletek a tudatban. Az intencionalitás miatt ez az észlelési mód, noha kétirányú, mégiscsak egységes, mivel tudat és világ minden észlelési aktusban egymásba fonódik. Ez az észlelés alapozza meg fenomenológiai értelemben a filozófiai kontemplációt.

A kontemplációban kialakuló reflexiót, amely egyszerre irányul a tudatra, és arra, ami megjelenik a tudat számára, meg kell különböztetnünk a fenomenológiai redukciótól éppúgy, mint a koncentrációtól. A kontempláció feltételezi a fenomenológiai redukciót, de nem végez fenomenológiai elemzéseket. Nem analitikus gondolkodásmód, hanem egy olyan nyitott figyelem, amely az előbb leírtak szerint kétirányú: egy tudatos észlelésben lét, amely mindig az aktuális észlelési élményre nyitott anélkül, hogy azt analizálná. Ugyanakkor a filozófiai kontemplációra jellemző figyelem nem koncentrált figyelem. A koncentráció ugyanis a figyelem összpontosítását jelenti. Ez egy olyan mentális erőfeszítés, amely alapvetően szelektív, azaz igyekszik kizárni a figyelem teréből mindazt, ami nem a figyelem fókuszához tartozik. A kontemplatív figyelem ezzel szemben a teljes nyitottság állapota. Nem szelektál, hanem mindent beenged a tudatba, ami érinti, miközben arra figyel, ami történik, megjelenik és tudatosul. Ez pedig nem jár együtt sem a megjelenő elemzésével, sem erőfeszítéssel. Csak egy a jelenre nyitott éber figyelmet feltételez.²⁶

A filozófiai kontempláció ebben az értelemben is egy intenzív jelenben léteket jelent: a tudat tudatos, összeszedett és éber jelenlétének az állapotát. Ahogy korábban már mondtuk, a fenomenológia önmagában nem kontempláció. A fenomenológiai elemzések a különböző redukciók, a megjelenés struktúrájára, a tudatfolyam szerkezetére, az időtudatra, a különböző mentális fakultások működésére vonatkozó leírások analitikus és diszkurzív eljárásokat feltételeznek. Ugyanakkor mindennek alapja az az észlelési mód, amelynek során a tudat mű-

²⁶ Lásd erről részletesen Natalie Depraz kiváló könyvét: *Attention et vigilance. À la croisée de la phénoménologie et des sciences cognitives*, főként a *Métaphénoménologie de l'attention* című fejezetet (Depraz 2014. 59–80). Depraz ebben a könyvében a figyelmet, hagyományos ismeretelméleti és fenomenológiai értelmezéseitől eltérően, alapvetően a nyitottsággal és az éberséggel kapcsolja össze. A tudat reflexív és intencionális természete mellett fontosnak tartja megkülönböztetni a tudat éberségét, amelyet egy nem szelektív figyelemmel hoz összefüggésbe (Depraz 2014. 54–57).

ködésének e feltételei tudatosulnak. A kontempláció nem jár együtt elméletalkotással. A kontempláció egy mentális gyakorlat, amelynek során belépünk a tudatos észlelésbe, és ezt az észlelést a jelenben aktualizáljuk azáltal, hogy egyszerre figyelünk arra, *ami* megjelenik és arra, *ahogy* megjelenik. Utólagosan az ekkor tapasztaltakat beépíthetjük fenomenológiai elemzésekbe, de a kontempláció során nem az elemzés a tét, hanem az, hogy egyszerűen a filozófiailag és fenomenológiaiilag reflektált észlelésben maradjunk, azaz tudatosan jelen legyünk az éppen aktuális észlelési tapasztalatunkban.

A filozófiai kontempláció tehát egy olyan tudatos észlelésben léteket jelent, amikor a figyelem teljes nyitottsággal és összeszedettséggel egyszerre figyel a megjelenőre és a tudat aktuális állapotára. A fenomenológia ehhez nem csak azzal járul hozzá, hogy fogalmi apparátusával segít leírni ezt a mentális állapotot. A fenomenológia fogalmi apparátusa mélyebbé teszi a kontemplációt, éppen azáltal, hogy nagyon kifinomult és megkülönböztetett fogalmakkal rendelkezik annak leírására, ami az észlelésben történik. Ez egyszerre segíti a tudatosítást, és mélyíti a kontemplatív figyelmet. Egy hivatásos *nez* vagy egy *sommelier* észlelési képességeihez hasonlíthatnánk ezt az állapotot. Egy átlagos képességű ember néhány ezer illat között tud különbséget tenni, egy a parfümszakmában dolgozó „orr” majdnem tízezer illatot képes megkülönböztetni.²⁷ Egy átlagos borfogyasztó nem biztos, hogy íz alapján különbséget tud tenni egy merlot és egy cabernet sauvignon között, egy profi borszakértő képes akár tucatnyi magyarországi merlot-t is beazonosítani termelők szerint. Mindkét esetben az észlelés kifinomultságáról van szó, amelyet korábbi gyakorlatok, észlelési tapasztalatok és a hozzájuk rendelt fogalmi apparátus tesz lehetővé. A filozófiai kontemplációban a fenomenológia fogalmi rendszere olyan finom különbségek észlelését teszi lehetővé, amelyek a hétköznapi tudat számára adottak ugyan, de megkülönböztethetetlenek. A filozófiai kontempláció e kettős figyelem által mélyebbé és összeszedettebbé tud válni. A kontemplatív tudat éberén átéli mindazt az élményt és tapasztalatot, amelyet benne a számára megjelenő valóság kivált.

Fenomenológiai értelemben a kontempláció tehát nem vonatkozik semmi konkrétura, azaz nem lép fel semmilyen elvárással. Egyszerűen a jelen észlelésében van, anélkül, hogy bármit is várna attól a figyelemtől, amely a jelenlétet lehetővé teszi. Nem vár egy belátás bekövetkeztére, vagy valami rejtett megmutatkozására. Egyszerűen azt észleli teljes nyitottsággal és összeszedett figyelemmel, ami éppen adódik az észlelés számára. Ez a nyitottság nem metafizikailag megalapozott, és nem a „minden egy” belátását készíti elő. Miközben a valóságra, a természetre irányul, tárgya lehet akár a teljesen üres nyitottság, vagy a tárgy nélküli végtelen.

Három példát említenék röviden, ahol a filozófiai kontempláció olyan filozófusoknál jelenik meg, akik elutasítják a hagyományos értelemben vett metafizi-

²⁷ Lásd erről Chantal Jaquet: *Philosophie de l'odorat* c. művét (Jaquet 2010. 18–30).

kai gondolkodást: Pascalt, Kantot és Russellt. Pascal a kontempláció folyamatát annak tudatosítására használja, hogy a világ soha nem észlelhető egységes egészként. Épp ellenkezőleg: ha a csillagos égre emeljük tekintetünket, akkor egy olyan határtalan tér tárul elénk, amelyhez képest saját időbeli és térbeli véges létezésünk a semmire redukálódik. Ez esetben az, ami a tudat számára megmutatkozik, szinte megsemmisüléssel fenyegeti a tudatot, és a rettegés és a csodálat vegyes érzését váltja ki a tudatból. A kontempláció során a tudat saját végtelen jelenéktelenségére ébred rá.²⁸ Kantnál a világ szintén nem jelenhet meg soha egységes egészként. Az *ítélőerő kritikája* szerint a matematikai fenséges egy olyan hangoltság, amely a tudatban keletkezik akkor, amikor az ember a határtalan világegyetemet szemléli.²⁹ A fenséges hangoltsága egy észlelési tapasztalat, amely egyrészt a látvány adottságából, másrészt az annak hatására a tudatban lejátszódó folyamatokból áll össze. A világ látványának összemérhetetlen hatalmasága a képzeletet annak tudati megjelenítésére sarkallja. A látvány hatására a képzelet önkéntelenül is igyekszik elképzelni a világ egészét. Ezt az ész is elvárja tőle, mivel az ész egységes egészként képes megragadni és megérteni a dolgokat. Ám mivel a valóság a maga határtalansága révén összemérhetetlennek bizonyul a képzelet véges képességeivel, sajátos feszültség keletkezik a tudatban az ész elvárása és a képzelet hiábavaló erőfeszítése között kialakuló ellentét miatt. Ez a feszültség váltja ki a fenséges érzetét. Noha Kant ezt nem teszi egyértelművé, ez a hangoltság a filozófiai kontempláció gyakorlatát feltételezi, amelynek lényege, hogy egyszerre figyel arra, ami megjelenik, és arra, ahogyan megjelenik a tudatban. A fenséges tapasztalata ugyanakkor nem egy elemzés vagy következtető belátás eredménye. Épp ellenkezőleg, csupán azt feltételezi, hogy az elme teljesen nyitottá váljék arra, ami a csillagos ég látványában adódik, azt teljesen beengedje magába, miközben éberén figyelni és átéli azokat a belső folyamatokat, amelyeket ez a látvány kivált belőle.³⁰ A harmadik példát Russelltől veszem, aki *A filozófia alapproblémái* utolsó fejezetében megkülönbözteti egymástól a filozófiai spekulációt és a filozófiai kontemplációt. A filozófiai kontempláció a következtető, diszkurzív gondolkodással szemben az univerzum szemlélésére irányul. Az univerzum itt sem egészként, hanem végtelenségként adott. A kontempláció célja az, hogy általa az elme kivonja magát a mindennapi, véges célokat maga elé tűző emberi tevékenységekből, és így felszabaduljon a végesség alól. A kontempláció az embert az univerzum polgárává teszi, és a szabadság érzetével ajándékozza meg. A világegyetem határtalanságában ugyanis feloldódnak az emberi értékek, és minden emberi törekvés és vágy eltörpül a létezés hatalmaságához képest. A kontempláció a tiszta tudásnak az aktusa,

²⁸ Lásd: Pascal: *Gondolatok*, Br. 72. töredék. Az e töredékben leírt kontempláció részletes elemzését lásd: Pavlovits 2014.

²⁹ Kant 2003. 156–173.

³⁰ Kant 2003. 163–169.

amelyben az igazság iránti tiszta és érdektelen vágy fejeződik ki. Ezért jelenti a kontempláció gyakorlata a felszabadulást a véges emberi vágyak alól: az univerzum polgárává avat és a szabadság érzetével ajándékoz meg bennünket. A filozófiai kontempláció Russellnél is a tudat nyitottságát feltételezi, amely kilép az emberi élet mindennapi, véges kereteiből, és nyitottá válik a létezés egészére azáltal, hogy beengedi magába a határtalan univerzum látványát. Eközben pedig éberrel figyel azokra a folyamatokra, amelyeket ez a gyakorlat kivált a tudatban. Így jelenik meg benne a felszabadulás, a szabadság érzete, ami kiegészül a pártatlansággal, az igazságossággal, sőt az egyetemes szeretet erényének felerősödésével a lélekben.³¹

Látható, hogy a metafizikai keret nem alapfeltétele a filozófiai kontemplációnak, azaz nem teszi szükségessé azt a meggyőződést, hogy a világ egységes egész. A filozófiai kontempláció akkor is megőrzi a jelentését és jelentőségét, ha nem egy belátás előkészítése a célja. Hadot teljes joggal figyelmeztet arra, hogy a végtelen kontemplációja, amely ellentétben áll a metafizikai egység tételezésével, nemcsak a modern gondolkodás szülötte, hanem már az antik gondolkodóknál is megjelenik. Természetesen olyan szerzőknél találkozunk vele, például Lucretiusnál, akik nem a véges kozmoszképben gondolkodtak, hanem határtalannak tekintették a kozmoszt, és akiknél nem érvényesült a metafizikai gondolkodás dominanciája.³² Ezek a példák azért fontosak a számunkra, mert rámutatnak: a filozófiai kontempláció metafizikai megközelítése már az antikvitásban sem volt kizárólagos, tehát a filozófiai kontempláció gyakorlata már ebben a korban is független volt az elméletektől.

A fenomenológiai megközelítés értelmében a filozófiai kontemplációnak nincsen közvetlen célja azon kívül, hogy megengedje megtörténni a tudatban azt az eseményt, ami minden pillanatban a tudatot tudatossá teszi, és hogy ennek az eseménynek a folytonos zajlását figyelemmel kísérje. Az a tény, hogy a filozófiai kontempláció a hagyományos metafizika háttérbe szorítását követően is jelentős maradt a filozófiában, két dologra mutat rá: egyrészt, hogy ez a gyakorlat független az elméletalkotástól, mert nem alapul elméleteken és nem célja elméletek létrehozása, másrészt, hogy ennek ellenére integráns része a filozófiának. Noha nem igényli az elméleti megalapozást és nem eredményez elméleteket, mégis képes elméleteket ihletni és már kidolgozott filozófiákat finomabbá és csiszoltabbá tenni. A filozófiai elméletek és a filozófiai kontempláció között tehát összetett és kölcsönös viszony mutatkozik: a filozófiai kontempláció kibontakozhat filozófiai elméletből és eredményezhet is filozófiai elméleteket, miközben nem épül elméletre és nem célja elmélet létrehozása.

³¹ Russell 1996. 125–127.

³² Hadot 1995. 310–311.

V. VÉGKÖVETKEZTETÉSEK

A fenti elemzésben arra tettem kísérletet, hogy meghatározzam a filozófiai kontempláció fogalmát. Ehhez el kellett különíteni a kontempláció más formáitól, a spirituális-vallási kontemplációs gyakorlatoktól, és meg kellett mutatni az önállóságát és függetlenségét azokhoz képest. Az európai szellemi hagyományban a filozófiai kontempláció gyakorlása és leírása időben messze megelőzi azokat a kontemplációs formákat, amelyek a kereszténység keleti és nyugati ágában kialakultak. A filozófiai kontempláció a filozófia szerves része, filozófiai gyakorlat, amely a filozofálásnak egy sajátos módja. A filozófiai kontemplációt az különbözteti meg más kontemplatív gyakorlatoktól, hogy a gondolkodás egy formája, amely összefonódik egy filozófiai fogalmi rendszerrel. Ebből nyeri jelentőségét és jelentését. A filozófiai kontempláció a filozofálás gyakorlata, amely a filozófiából merít, és a filozófiát teszi gazdagabbá. Noha nem célja az elméletalkotás, elválaszthatatlan a filozófiai elméletektől. A filozófiai kontempláció metafizikai megközelítésében ez a gyakorlat egy metafizikai háttér előtt válik jelentőssé. Alapja egy metafizikai hit vagy meggyőződés, és az eljárás egésze metafizikai fogalmak mentén értelmezhető. Itt a filozófiai kontempláció irányultsága a „minden egy” belátása, a lét egységének megtapasztalása, ami a boldogság átéléséhez és az igazságosság erényéhez vezet. Ezzel szemben a fenomenológiai megközelítésben semmilyen hit nem képezi az alapját, célja a nyitottság és az érzékenység megteremtése a valóság aktuális tapasztalatára. E tapasztalatban nem az egység, hanem a határtalanság, a végtelenül más, vagy az idegen élménye adódhat, ami kevésbé a boldogság és igazságosság, mint inkább a rettegés, a csodálat, a fenséges vagy a szabadság élményét hozza magával.

A metafizikai és a fenomenológiai kontempláció tehát különböző jellegzetességeket mutat. Mi biztosítja mégis a filozófiai kontempláció fogalmi azonosságát az elméleti hátterektől függetlenül? Mi bizonyul közösnek a két megközelítésben? Látható, hogy a filozófiai kontempláció sajátos viszonyban áll az idővel és az időbeliséggel. A kontempláció gyakorlata nem része a mindennapi tevékenységnek, ezért feltételezi a *vita activa* és a *vita contemplativa* megkülönböztetését. A mindennapi tevékenység az időben zajlik, és folyton aktiválja az emlékezés és a tervezés mentális képességeit, a múltbeli és a jövőbeli viszonyokat. Ezzel szemben a kontempláció mint gyakorlat egy olyan szabad időt feltételez, amely nem elfoglalt és lekötött, hanem szabad a külső meghatározottságoktól. Ez a szabad idő teszi lehetővé, hogy a figyelem a múltbeli emlékektől és a jövőbeli tervezésből vissza tudjon fordulni a jelen felé. A külső zavartalanság, az érdekmentesség és céltalanság teszi lehetővé, hogy a figyelem a jelenre irányuljon. Arra, ami van, arra, ami itt és most történik velem. A filozófiai kontempláció gyakorlata ezért jelenben időzés, azzal törődés, ami van, ami éppen most közvetlenül érint engem, és ami az észlelésben aktuálisan adódik a számomra.

Mindkét megközelítésben fontos mozzanatnak bizonyult a figyelem (amit a görögök a látás fogalmával tematizáltak).³³ A filozófiai kontempláció a figyelem irányítását jelenti. A figyelem elfordul az aktivitással kapcsolatos céloktól és odafordul a jelenhez. Hangsúlyoztuk, hogy a kontemplatív figyelem nem koncentrált figyelem. Célja nem a szelekció, hanem a teljes nyitottság mindarra, ami az észlelésben adódik a tudat számára. A koncentrált figyelemmel ellentétben ez a figyelem nem fárasztó. Mintha ez lenne a tudat természetes állapota. Ez a teljesen nyitott figyelem két jellemzőre tesz szert a kontemplációban: összeszedettségre és éberségre. A figyelem összeszedettsége és ébersége ugyanazt jelenti, amit gyakran az elmélyült figyelem kifejezéssel adunk vissza. Ez az összeszedett és éber figyelem az aktuális észlelésbe merül. Nyitottságának célja az észlelési tapasztalatok mind teljesebb beengedése a tudatba anélkül, hogy a tudat elemezné e tapasztalatokat. Az összeszedett és éber figyelem egyszerre irányul a tapasztalati tárgy egészére és az észlelés során a tudatban lejátszódó folyamatokra. Ez éppúgy érvényes a kontempláció fenomenológiai és metafizikai formájára. A filozófiai kontempláció azért lelki gyakorlat, mert az összeszedettség és éberség állapota a lélek egészére hatást gyakorol. Mint láttuk, ez a kontemplatív állapot többféle egzisztenciális és affektív állapotot is kiválthat a lélekből: a boldogságot, az igazságosságot, a rettegést, a csodálatot, a fenséges érzését, a szabadságot stb.

A filozófiai kontempláció minden esetben gondolkodás: az elme olyan tevékenysége, amelyet összeszedett figyelem és éber tudatosság jellemez. Nem következtető, kalkulatív, diszkurzív gondolkodás, hanem a gondolkodásnak egy ettől eltérő formája. A filozófiának éppen azért lehet szerves része a filozófiai kontempláció, mert az a tapasztalat, amelyre ennek során szert tesz a lélek, és amit a gondolkodás magába fogad, megtermékenyíti a filozófiai reflexiót. Noha a kontemplációnak nem célja az elméletalkotás, a megélt tapasztalatok eredményezhetnek vagy gazdagíthatnak elméleteket.

A filozófiai kontempláció egy gyakorlat, amely a filozófia szerves részét képezi. Nem elengedhetetlen feltétele a filozófia gyakorlásának, de szorosan összefonódik vele. Gyakorlásából minden filozófiai elmélet gazdagodhat. Ehhez csak néhány egyszerű feltétel megteremtésére van szükség: szabad időre, csendre és lehetőleg olyan környezetre, amely segíti a figyelem összeszedését és a jelenre irányulását. A filozófiai kontempláció, függetlenül az elméleti keretektől, a lélek gondozását is jelenti. Azok az idők, amikor a lélek összeszedetté válik, kilépve a mindennapi zajból és stresszből, a lélek egészségét szolgálják.

³³ Hadot Plótinosz-könyve, miként címe is mutatja, szinte teljes egészében ezzel a problémával foglalkozik: *Plótinosz, avagy a tekintet egyszerűsége* (Hadot 2013).

IRODALOM

- Arendt, Hannah 1998. *The Human Condition*. The University of Chicago Press. London, Chicago.
- Bénatouil, Thomas, Mauro Bonazzi (szerk.) 2012. *Theoria, Praxis, and the Contemplative Life after Plato and Aristotle*. Leiden–Boston, Brill. <https://doi.org/10.1163/9789004230040>
- Bianchi, Silvia de 2022. Eternity, Instantaneity, and Temporality. Tackling the Problem of Time in Plato's Cosmology. In Daniel Vázquez – Alberto Ross (szerk.) *Time and Cosmology in Plato and the Platonic Tradition*. Leiden, Brill. 156–178. https://doi.org/10.1163/9789004504691_008
- Brague, Rémi 1999. *La sagesse du monde. Histoire de l'expérience humaine de l'univers*. Paris, Fayard.
- Depraz, Natalie 2014. *Attention et vigilance. A la croisée de la phénoménologie et des sciences cognitives*. Paris, PUF. <https://doi.org/10.3917/puf.depra.2014.01>
- Descartes, René 1994. *Elmélkedések az első filozófiáról*. Ford. Boros Gábor. Budapest, Atlantisz.
- Festugière, André-Jean 1936. *Contemplation et vie contemplative selon Platon*. Paris, Vrin.
- Foucault, Michel 2000. Az önmagáság technikái. In Foucault: *Nyelv a végtelenhez*. Szerk. Sutyák Tibor. Debrecen, Latin Betűk.
- Foucault, Michel 2001. *L'herméneutique du sujet. Cours au Collège de France. 1981–1982*. Paris, Gallimard-Seuil.
- Foucault, Michel 2019. *Az igazság bátorsága*. Ford. Cseke Ákos. Budapest, Atlantisz.
- Guthrie, William Keith Chambers 1962. *A History of Greek Philosophy*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Hadot, Pierre 1995. *Qu'est-ce que la philosophie antique?* Paris, Gallimard.
- Hadot, Pierre 2013. *Plótinosz avagy a tekintet egyszerűsége*. Ford. Cseke Ákos. Budapest, Kairosz.
- Hadot, Pierre 2010. *A lélek iskolája. Lelki gyakorlatok és ókori filozófia*. Ford. Cseke Ákos. Budapest, Kairosz.
- Roberto Hofmaister Pich, Roberto, Speer Andreas (eds.) 2018. *Contemplation and Philosophy: Scholastic and Mystical Modes of Medieval Philosophical Thought*. Leiden, Boston, Brill. <https://doi.org/10.1163/9789004379299>
- Husserl, Edmund 2000. *Kartezianus elmélkedések*. Ford. Mezei Balázs. Budapest, Atlantisz.
- Ivanka, Endre von 1964. *Plato christianus, Übernahme und Umgestaltung des Platonismus durch die Väter*. Einsiedeln, Johannes Verlag.
- Jaquet, Chantal 2010. *Philosophie de l'odorat*. Paris, PUF. <https://doi.org/10.3917/puf.jacq.2010.01>
- Kant, Immanuel 2003. *Az ítélőerő kritikája*. Ford. Papp Zoltán. Budapest, Osiris.
- Kirk, G. S., Raven, J. E., Schofield, M. 1998. *A preszókratikus filozófusok*. Ford. Csiszter Kálmán, Steiger Kornél. Budapest, Atlantisz [=KRS].
- Lautner Péter 2023. A szemlélődés kétféle leírása Arisztotelésznel. In Szeiler Zsolt (szerk.) *Theória, szemlélődés, misztika*. Budapest, Szent István Társulat. 2023. 26–32.
- Lollar, Joshua 2013. *To See into the Life of Things: the Contemplation of Nature in Maximus the Confessor and his Predecessors*. Brepols, Turnhout (Belgium). <https://doi.org/10.1484/M.MON-EB.5.112293>
- Louth, Andrew 2019. *A keresztény misztikus hagyomány gyökerei Platóntól Dionüsziosz Areopagitészig*. Ford. Görföln Tibor. Magyarország, Sarutlan Kármelita Nővérek.
- Máriás Leonárd 2024. Nemtudással élni és cselekedni. A tévelygés helye a lélekkel való törődésben Jan Patočka szerint. In Laczkó Sándor (szerk.) *Lábjegyzetek Platónhoz 21. A kétely*. Szeged, Státusz Kiadó. 389–402.

- Mogyoródi Emese 2007. Reveláció és ráció Parmenidész filozófiájában: A reveláció logikája
In Betegh Gábor – Bodnár István – Lautner Péter – Geréby György (szerk.) *Töredékes hagyomány: Steiger Kornélnak*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 14–42.
- Mogyoródi Emese 2015. A preszókratikus filozófia mint életmód. *Korunk*. 26/2. 7–16.
- Patočka, Jan 2001. *Európa és az Európa utáni kor*. Ford. Németh István. Pozsony, Kalligram.
- Patočka, Jan 2021. *Platón és Európa*. Ford. Varga György. Budapest, MMA Kiadó.
- Pavlovits Tamás 2014. *Imaginatio és contemplatio*: a képzelet és a végtelen szemlélése. In Pavlovits Tamás: *Mi egy ember a végtelenben? Pascal-értelmezések*. Budapest, Gondolat. 39–54.
- Platón 1984. *Összes művei I–III*. Budapest, Európa.
- Platón 2007. *Összes művei kommentárokkal. Levelek*. Ford. Mészáros Tamás. Budapest, Atlantisz.
- Plótinosz 1986. *Az Egyről, a szellemről, a lélekről*. Ford. Horváth Judit. Budapest, Európa.
- Russell, Bertrand 1996. *A filozófia alapp problémái*. Ford. Bánki Dezső. Budapest, Kossuth.
- Szeiler Zsolt (szerk.) 2023. *Theória, szemlélődés, misztika*. Budapest, Szent István Társulat.
- Tillmann József Adalbert 2023. *Tengerek, egek*. Budapest, Typotex.
- Vernant, Jean-Pierre 1990. Les origines de la philosophie. In Jean-Pierre Vernant, Pierre Vidal-Naquet: *La Grèce ancienne. Du mythe à la raison*. Paris, Seuil. 229–238.
- Vidal-Naquet, Pierre 1990. La raison grecque et la cité. In Jean-Pierre Vernant – Pierre Vidal-Naquet: *La Grèce ancienne. Du mythe à la raison*. Paris, Seuil. 239–255.